

УДК 94 “637” (477)

В.В. Отрощенко

ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПЕРЕДІСТОРІЇ УКРАЇНИ (ДОБА БРОНЗИ)

У статті звернено увагу на уточнену періодизацію бронзового віку, розглянута «культурно-історична спільнота/область», характеризується населення Надчорномор'я.

Ключові слова: етнос, доба бронзи, Кукутень-Трипілля, Кукутень, Надчорномор'є.

Етнокультурна ситуація на теренах України завжди відзначалася помітною динамікою та неабиякою строкатістю. Процеси культурогенези набувають особливої напруги за доби палеометалів – завершальної в праісторії населення Надчорномор'я. Період енеоліту (кінець VI – IV тис. до Р.Х.) окреслив протистояння землеробів Лісостепу, репрезентованих культурною спільнотою Кукутень-Трипілля, зі скотарями Степу. Близько 3200 р. до Р.Х. розпочинаються процеси кліматичних змін, пов'язаних з поступовим зменшенням вологості та накопиченням солей у ґрунті, що призвело до руйнування землеробських культурних утворень і загальної пасторалізації теренів України. Пастух-пастир стає основним виробником матеріальних благ і саме його сакралізований образ пронизує релігійні уявлення та мистецтво бронзового віку. Для глибшого розуміння етнокультурних процесів, що відбувалися наприкінці IV-го, в III-му та II-му тис. до Р.Х. потрібно звернути увагу на уточнену періодизацію бронзового віку. Класична періодизація доби бронзи, розроблена ще на початку XX ст. В.О. Городцовим, включала періоди ранньої, середньої та пізньої бронзи. Цим періодам відповідали ямна, катакомбна та зрубна культури [8, с.174-225; 9, с.211-285].

Таку періодизацію, розроблену на матеріалах розкопок курганів на півдні України, було поширено, з часом, на всю Східну Європу. Вона цілісно функціонувала до 60-х рр. XX ст., коли українська дослідниця С. Березанська позначила культуру багатоваликів кераміки, яка зайняла місце поміж катакомбною та зрубною культурами [1, с. 26-41]. Час розвитку цієї культури, для якої пізніше запропонували більш коректну назву «бабинська» [4, с.21-42; 18, с.78-86], визначили як перехідний період від середнього до пізнього бронзового віку. Процес творення нових археологічних культур тривав. Було виділено сабатинівську культуру, що вписалася в добу пізньої бронзи [32, с.16-34]. Після виокремлення на середину 80-х років білозерської культури [20, с.519-526], що зайняла останні три століття доби бронзи, окреслилися контури ще одного періоду – фінальної бронзи [21, с.178-193].

Визначення послідовності культур бронзового віку та відповідних їм періодів розвитку супроводжувалось напрацюванням та численними уточненнями абсолютної хронології кожного зі згаданих вище періодів. Нині вікові рамки доби бронзи визначаються у проміжку від кінця IV тис. до початку I тис. до н.е. Втім, процес їхнього уточнення триває. Спочатку датування

було прив'язане, за методом аналогій, до хронологічних колонок Переднього Сходу та Середземномор'я. Від середини ХХ ст. фізики запропонували метод радіовуглецевого датування органічних решток з контексту об'єктів археології. Цей метод датування названо абсолютним. Проте, він постійно уточнюється шляхом внесення поправок до визначених вже «абсолютних» дат, які мають тенденцію до подавнення. На сьогодні згадані періоди доби бронзи датовано: рання бронза XXXII/XXX – XXV ст. до Р.Х.; середня бронза - XXVII/XXV – XXI ст. до Р.Х.; перехідний період від середньої до пізньої бронзи – XXI-XVIII ст. до Р.Х.; пізня бронза - XVIII-XIII ст. до Р.Х.; фінальна бронза - XII – X/IX ст. до Р.Х. [30, с.174-180, 192-195, 240-241]. Кожен період має свою вервечку археологічних культур і, відповідно, власний спектр артефактів, технологічні та творчі здобутки. Таким чином, доба бронзи протяжністю в понад 2000 років, позначена епохальними змінами в житті людей на теренах України та унікальним розмаїттям археологічних культур, носії яких заходились у непростих взаєминах поміж собою. Тривала дискусія щодо поняття «археологічна культура» привела більшість дослідників до розуміння того факту, що археологічна культура позначає наявність у минулому певного етносоціального організму, ймовірно, етносу [6, с. 3-37].

До сукупності синхронних та близьких поміж собою культур впродовж останніх понад 50-ти років застосовується таксон «культурно-історична спільнота/область», який і сам автор регулярно використовував у своїх працях. Нині, у зв'язку з ширшим використанням в українській науці терміну «праісторія/передісторія» та усвідомленням того, що доба бронзи на теренах України відноситься виключно до праісторії, поняття «культурно-історичної спільноти» вимагає уточнення. Викликає запитання центральний компонент цього словосполучення -

«історична». За приклад може служити вираз «історична спільнота культур багатоваликів кераміки». Постає питання, чи коректно послуговуватися терміном «історичний» для характеристики праісторичних діб, якими, поза сумнівом, були енеоліт та бронзовий вік на теренах України? Чи припустимо взагалі так штучно історизувати праісторію? Запровадити, на подолання цього протиріччя, правку «культурно-праісторична спільнота» навряд чи хто наважиться. На тлі окресленої неузгодженості терміни «культурна спільнота» чи «культурна область» видаються більш коректними.

Останніми роками до лексики українських археологів входить поняття «культурне коло». Р.О. Литвиненко вводить таксон «культурне коло Бабине» [17, с.21-25] а С.Д. Лисенко досліджує старожитності тшинецького культурного кола [19, с.340-345]. З позицій археологічної класифікації таксони «культурне коло», «культурна область» та «культурна спільнота» є синонімами і близькими термінами [14, с.63]. Знаменно, що упорядники цієї класифікації, за редакцією В.С. Бочкарева, ще на межі 90-х рр. ХХ ст. вилучили компонент «історична» з визначення як «культурної області», так і «культурної спільноти». Натомість, культурне коло ніколи не супроводжувалось доважком «історичне». Надалі всі три терміни доцільно вживати, але без «історичної» складової.

Якщо доба бронзи цілком вписується до передісторії, то використання поняття «давня історія» щодо суто археологічних реалій III-II тис. до Р.Х. видається не зовсім вдалим. Але тут подолати інерцію й традицію попередніх поколінь археологів колишнього СРСР та відмовитись від репрезентованої в численних виданнях «давньої історії» буде значно важче. Певні обмеження у використанні «історичної» номенклатури словосполучень не мають нас утримувати від пошуків етнічної специфіки окремих груп

давнього населення. Слід лише пам'ятати, що будь-які етнічні реконструкції в передісторії лишаються гіпотетичними, за визначенням. Натомість, дещо поліпшує ситуацію ефект синполітійності. Адже населення Надчорномор'я доби бронзи, лишаючись за комплексом ознак праісторичним, вже потрапило в III тис. до Р.Х. до далекої периферії перших цивілізацій Близького Сходу (Месопотамія, Єгипет). Впродовж II тис. до Р.Х. осередки цивілізацій неухильно наближались до південного узбережжя Чорного моря та утвердилися на півдні Європи. Отже, населення України за доби бронзи вже мало можливість увійти в історію, принаймні теоретично. Звідси випливає можливість опосередкованого використання окремих історичних джерел для реконструкції певних процесів, які мали місце в циркумпонтійській зоні впродовж III-II тис. до Р.Х.

Перед дослідниками доби бронзи неодмінно постає проблема трипільської спадщини в новоствореному культурному середовищі. Згідно результатів тривалих досліджень носії культурної спільноти Кукутень-Трипілля поступово освоювали Правобережний Лісостеп впродовж V-IV тис. до Р.Х. Вони рухались кількома колонізаційними хвилями з ареалу культур Прекукутень, а потім Кукутень, в Румунському Прикарпатті. Це була крайня на північний схід від Карпатського басейну гілка культур мальованої кераміки, найяскравіші осередки яких досліджені на південь від Чорного, Каспійського та Аральського морів і далі на схід, аж до культури Яньшао на теренах Китаю. Поза Європою на цьому субстраті відбулося становлення ранніх цивілізаційних утворень, а на нашому континенті екстенсивний розвиток землеробських спільнот енеолітичної доби (так званої «Старої Європи») перервався зустрічною хвилею, здійсненою мобільними скотарськими племенами, що опанували рівнини від Рейну до Дону, будучи, ймовірно, індоевропейцями. Розпад

спільноти культур мальованої кераміки відбувся в другій половині IV тис. до Р.Х. Після 3200 р. до Р.Х., внаслідок значного погіршення клімату, припиняє розвиток культура Кукутень, а Трипілля сегментується на низку невеликих культурних утворень (усатівська, києво-софіївська, городсько-волинська, жванецька культури), що піддалися інтенсивній індоевропеїзації населенням Степу.

Наслідком такої асиміляції стала відмова найпізніших трипільців від свого, досі не виявленого, позаземного ритуалу поховання та перехід до поховання небіжчика чи його праху в землю, притаманного індоевропейцям на теренах нашої держави. Зміна ідеологічної парадигми призвела, зрештою, до втрати базових технічних та культурницьких здобутків культурної спільноти Кукутень-Трипілля - розвиненого типового домобудівництва, спеціалізованого керамічного виробництва, яскравого образотворчого та декоративного мистецтва з акцентом на культ Великої богині-матері. Розвиток перелічених напрямків матеріальної та духовної культури не простежується у племен доби бронзи з їхньою виразною домінантою патріархальної ідеології скотарів. Відзначений розрив культурної традиції не дозволяє нам вбачати істотні трипільські впливи в культурах доби бронзи, носії яких мали власні технологічні та ідеологічні традиції. Не можна виключати можливості асиміляції якоїсь частки пізньотрипільської етнічної компоненти в середовищі індоевропейців з невідворотною втратою ідентичності. Як зазначає провідний дослідник Трипілля В. Круц: «Подальша доля трипільців складалася, очевидно, по-різному. В усякому разі відчутних слідів у наступних культурах епохи ранньої бронзи практично не лишилося» [10, с.248]. Загалом, культури бронзової доби Правобережної України постали на згарищах потужної культурної спільноти Кукутень-Трипілля попередньої доби енеоліту.

Населення, наступне за трипільським, пішло шляхом не розвитку, а заперечення традицій попередників, за умов життя, що істотно змінилися.

За доби *ранньої бронзи* населенню Надчорномор'я вдалось подолати культурну строкатість пізнього енеоліту та консолідуватися в два потужні культурні угруповання – ямну культурну спільноту та культуру кулястих амфор. Умовна лінія розподілу між ними пройшла вздовж вісі Сокиряни - Вінниця - Київ. Свою специфіку мало на той час населення Закарпаття, що розвивалося в системі культур Карпатського басейну та, певною мірою, Крим, де постала кемі-обинська культура, що входила якразовою складовою до ямної спільноти. Населення Полісся ще переживало на той час останню фазу неоліту. В середовищі племен ямної спільноти спостерігалось активне спорудження могил (курганів), поширення колісного транспорту та монументальної кам'яної скульптури. Водночас мала місце відчутна уніфікація проявів матеріальної культури та поховального ритуалу [33, с.11-187].

На західні терени України, через так звану Волинську браму поширювались племена з Центральної Європи, як певна альтернатива скотарям Степу. Перша за доби бронзи потужна хвиля цього населення пов'язана з культурою кулястих амфор, носії якої заселили лісостепове межиріччя Дністра та Прип'яті, де проживали впродовж 2950-2350 рр. до Р.Х. Для них показовим був розвиток землеробства та м'ясо-молочного напрямку тваринництва, зокрема – свинарства. Специфічним був і ритуал поховання небіжчиків у кам'яних скринях, суголосний похованням кемі-обинської культури [26, с.20-56, рис. 4-14; 35, s.106-107].

Доба середньої бронзи відрізнялась практично суцільною модою на шнуровий декор керамічного посуду та використанням просвердлених кам'яних сокир у господарстві та

військовій справі. За особливостями поховальних ритуалів та типовими формами посуду виділено північний ареал культур шнурової кераміки (бойових сокир) та південний ареал катакомбної культурної області. Кордон поміж ними проходив по річках Сулі, Тясмину, широтним притокам Синюхи та Південному Поділлю. Окремі групи шнурового населення просочилося навіть за межі свого ареалу. Враховуючи, що за культурною спільнотою вбачається певна сукупність етносів, висловлено припущення, що за масивом культур шнурової кераміки проступають обриси ще не сегментованої германо-балто-слов'янської етномовної спільноти [25, с.187]. У середовищі «шнуровиків» поступово поширюється ритуал кремації (тілоспалення), який практикувався населенням Північної України й надалі, аж до християнізації Київської Русі [23, с. 22-28].

Серед населення катакомбної області в Степу та на півдні Лісостепу домінував обряд інгумації (тілопокладення) в катакомбах, впущених до насипів курганів попередньої доби ранньої бронзи. Для носіїв донецької катакомбної культури показовою стала розвинена металообробка, базована на експлуатації місцевих покладів мідної руди, якразово декорована відбитками шнуру й тасьми кераміка, традиція штучної деформації черепів [5, с.3-74]. Інгульська катакомбна культура примітна практикою прижиттєвої трепанації черепів та складного ритуалу моделювання рис обличчя небіжчика по черепу, а також майстерним виготовленням просвердлених сокир та булав з твердих порід каменю [24, с.59-84]. Серед племен катакомбної області вбачають пращурів індо-іранців, греків, представників певних кавказьких етносів.

Наступна доба культурних змін (*перехідний період від середнього до пізнього бронзового віку*), розпочинається наприкінці III тис. до Р.Х., коли на зміну шнуровому декору кераміки приходить багатоваликаний. Тоді ж, поряд з важкими гарбами попередніх часів,

заявляється легка колісниця з колесами на шпичках, запряжена кінями. Час та регіон винаходу легкої колісниці активно дискутуються в світовій науці, але найдавніші матеріальні рештки їх виявлено в контексті поховань воїнів синташтинської культури Південного Уралу [7, с. 178-186, рис. 91, 93, 94]. Це відкриття, зроблене в 70-ті рр. XX ст., пожвавило дискусію щодо походження аріїв та арійської проблеми загалом. Адаже поява коней та легких колісниць на Передньому Сході дивним чином співпадає з виходом на історичну арену перших індоєвропейських народів - хетів, греків, індоаріїв. Їхні керманічі досконало володіли мистецтвом ведення колісничного бою, що й дозволяло їм захоплювати владу в старих та новостворених державах Старого Світу. Предків згаданих народів шукають нині й у степах Південно-Східної Європи [16, с.334-343]. Для реконструкції етнокультурної ситуації в Надчорномор'ї впродовж II тис. до Р.Х. важливим чинником стало відкриття О.М. Трубачовим мовних решток реліктової індоарійської мови [29, с.3 і сл.]. Найдавнішу арійську мову виявлено на Передньому Сході (середина II тис. до Р.Х.). Другою арійською став санскрит в Індії (кінець II тис. до Р.Х.). Напрацювання О.М. Трубачова можуть вивести на спільного предка відомих арійських мов.

Бабинська культура (за останніми розробками – культурне коло Бабине) поширилася майже на всі терени України на початку II тис. до Р.Х. До цього кола відносять і кам'янську культуру в Східному Криму [13, с.21-32]. На Волині носії бабинської культури вступили в контакт з населенням стжижовської культури, віднесеної до кола постшнурових. Етнічна належність населення бабинської культури розглядається в контексті індоіранської (арійської) проблеми. Негативні кліматичні зміни, що досягли максимуму близько 2000 р. до Р.Х. [11, с.37-41], посприяли руйнуванню системи

культур шнурової кераміки та катакомбної культурної області. Поступове поліпшення природних умов за рахунок збільшення вологості призвело до істотного зростання мережі поселень та створення ліпших умов для розвитку комплексного скотарсько-землеробського господарства.

Доба пізньої бронзи постала на ґрунті бабинської культури, за активної участі як східних, так і західних сусідів. Вона також позначена суцільною зміною культурного ландшафту та максимальною, як на первісну добу, щільністю заселення краю. Полісся та Північний Лісостеп зайняло населення тшинецько-комарівської культурної спільноти, яка включала тшинецьку, комарівську та сосницьку культури. Цей потужний масив пам'яток, носії яких рухались з Вісло-Одерського межиріччя до Дніпра та Десни, пов'язують з прабалто-слов'янською етнічною спільнотою [2, с.196-200].

У Степовому Правобережжі, на Нижньому Дніпрі та в Криму поширилася сабатинівська культура [34, с.1-89], а в Середній та Верхній Наддністрянщині споріднена їй культура Ноуа [15, с.89-160]. Степ та Лісостеп Лівобережної України тоді ж займало населення зрубної спільноти. Більш рання покровсько-мосоловська зрубна культура просочилася з Донського Лісостепу до басейну Сіверського Дінця, а бережнівсько-маївська зрубна культура поширилася від Волги на сході до Гірського Криму на півдні, Інгульця на заході та Сули на півночі. Економічною базою цієї загалом скотарської спільноти стала інтенсивна розробка родовищ мідної руди та формування гірничо-металургійних центрів, зокрема - Донецького. В етнічному плані населення зрубної спільноти пов'язують з іраномовним світом - попередниками історичних кіммерійців, скіфів та сарматів [22, с.88-96]. На це вказує й поширення іранської доскіфської гідронімії в ареалі

бережнівсько-маївської зрубної культури [31, с.93-100, рис. 1].

На добу *фінальної бронзи* припадає криза комплексного скотарсько-землеробського господарства, ефективного за оптимальних кліматичних умов доби пізньої бронзи. Чергове погіршення клімату на початку XII ст. до Р.Х. викликало відтік значних груп населення з Надчорномор'я. Розпочалася остання культурна трансформація. Рештки людності в умовах сухішого та холоднішого клімату зосереджуються у долинах річок та на берегах лиманів. Припиняються розробки рудних родовищ Донбасу й відчутним стає брак кольорових металів. Гостра потреба в металевій сировині спонукала до обробки залізної руди, що стало своєрідним прологом до раннього залізного віку.

Етнічна ситуація за доби *фінальної бронзи* ускладнюється. На базі тшинецької культури постає білогрудівська в Правобережному Лісостепу, як носій можливого праслов'янського етнічного компоненту. На Середньому Дніпрі формується лебедівська, а в Дніпро-Донському Лісостепу - бондарихінська культури, ймовірно, пов'язані з прабалтами. Окремі дослідники схильні зіставляти Бондариху зі світом прафіно-угорських племен [2, с.200-209]. Степове населення білозерської культури мало належати до іраномовного світу. Активізація західних сусідів призвела до формування висоцької культури в Галичині, якій відводиться поважне місце в пошуках праслов'ян.

З іншого боку, проникнення носіїв культури Гава через Карпатські перевали до Верхньої Наддністрянщини пов'язують з рухом праіллірійських племен на схід [27, с.32-34]. Просочування окремих груп фракійського населення на схід від Дністра дало поштовх до формування чорноліської культури раннього залізного віку в Лісостепу поміж Дністром та Дніпром.

Населення Криму, попри згадувану вище локальну специфіку, знаходилося у руслі етнокультурних процесів, що відбувались впродовж III-II тис. до Р.Х в Надчорномор'ї [28, с.207-211].

Узагальнюючи огляд етнокультурних процесів за доби бронзи, слід зазначити, що певну організуючу роль у них відігравав географічний фактор, зумовлений утворенням могутнього річища Дніпра після приєднання до нього Прип'яті та Десни. Басейни двох останніх рік ніби охоплюють простір України з півночі, відкриваючи шляхи на Захід та Схід, а потужне об'єднане русло Дніпра пробило крізь Український кристалічний щит шлях на південь, до Чорного моря та Криму. В місцевості довкола Київських пагорбів перехрещувалися найважливіші шляхи контактів, широтні та меридіональні. Тому саме цей, умовно кажучи Київський, регіон в усі періоди доби бронзи слугував своєрідною зоною міжкультурних, а отже й міжетнічних, контактів [12, с.32-33, 43-44].

Джерела та література

1. Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине / С.С. Березанская // Советская археология. – 1960. - № 4.
2. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. / С.С. Березанская – К., 1982. – 212 с.
3. Берестнев С.И. Восточнoукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.). / С.И. Берестнев. – Харьков, 2001. – 264 с.

4. Братченко С.Н. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) / С.Н. Братченко // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. – К., 1977 – 68 с.
5. Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього періоду. / С.Н. Братченко. – Луганськ, 2001. – 76 с.
6. Генинг В.Ф. Проблема соотношения археологической культуры и этноса / В.Ф. Генинг. // Вопросы этнографии Удмуртии. – Ижевск, 1976. – 76 с.
7. Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей. / В.Ф. Генинг, Г.Б. Зданович, В.В. Генинг. - Челябинск, 1992. – 408 с.
8. Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года / В.А. Городцов // Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. – Москва, 1905. –Т. 1. – 453 с.
9. Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии / В.А. Городцов // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г. – Москва, 1907. – Т. 1. – 654 с.
10. Давня історія України в трьох томах. – К., 1997. – Т. 1. – 560 с.
11. Демкин В.А., Соловьева У.И., Демкина Т.С., Борисов А.В. Палеоэкология восточноевропейской степи в эпоху энеолита и бронзы / В.А. Демкин, У.И. Соловьева, Т.С. Демкина, А.В. Борисов. // Проблемы изучения ямной культурно-исторической общности. - Оренбург, 2006. – 654 с.
12. Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – 278 с.
13. Кислий О.Є. Основні риси кам'янської культури Східного Криму / О.Є. Кислий // Археологія. – 2006. - № 3.
14. Классификация в археологии: терминологический словарь-справочник / Под редакцией В.С. Бочкарева. - Москва, 1990.– 156 с.
15. Крушельницька Л.І. Культура Ноа на землях України. / Л.І. Крушельницька – Лівів, 2006. – 176 с.
16. Кузьмина Е.Е. Арии – путь на юг. / Е.Е. Кузьмина – Москва – Санкт-Петербург, 2008. – 558 с.
17. Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). / Р.О. Литвиненко. - Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К.: ІА НАНУ, 2009. – 32 с.
18. Литвиненко Р.А. К истории изучения бабинской культуры / Р.А. Литвиненко. // Археология восточноевропейской лесостепи. – Воронеж, 2002. – Вып. 16.

19. Лысенко С.Д. Динамика развития тшинецкого культурного круга на границе правобережной лесостепи и Полесья / С.Д. Лысенко // Wspolnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa archeologicznego. Lancut (26- 28 X 2005 r.). – Warszawa, 2007. – 448 s.
20. Отрощенко В.В. Белозерская культура / В.В. Отрощенко. // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1. – 765 с.
21. Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). / В.В. Отрощенко. – К., 2001. – 290 с.
22. Отрощенко В.В. К истории племен срубной общности / В.В. Отрощенко. // Археология восточноевропейской лесостепи. – Воронеж, 2003. – Вып. 17.
23. Отрощенко В.В., Моця О.П. Обряд кремації у стародавнього населення території України (V тис. до н. е. – I тис. н. е.) / В.В. Отрощенко, О.П. Моця. // Археологія. – 1989. - № 2.
24. Отрощенко В.В., Пустовалов С.Ж. Обряд моделировки лица по черепу у племен катакомбной общности / В.В. Отрощенко, С.Ж. Пустовалов. // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К., 1991. – 234 с.
25. Свешников И.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. / И.К. Свешников. – К., 1974. – 208 с.
26. Свешников И.К. Культура шаровидных амфор. – Свод археологических источников. / И.К. Свешников. – Москва, 1983. – Вып. В1-27. – 88 с.
27. Смирнова Г.И. Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II – первой половине I тысячелетия до н. э. / Г.И. Смирнова. – Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – К.: ИА АН УССР, 1990. – 41 с.
28. Тощев Г.Н. Крым в эпоху бронзы. / Г.Н. Тощев. – Запорожье, 2007. – 304 с.
29. Трубачев. Indoarica в Северном Причерноморье. / Трубачев. – Москва, 1999. – 320 с.
30. Україна – хронологія розвитку з давніх часів до пізньої античності. – К., 2007. – Т. 1. – 544 с.
31. Членова Н.Л. Археологические материалы к вопросу об иранцах доскифской эпохи и индоиранцах / Н.Л. Членова. // Советская археология. – 1984. - № 1.
32. Шарафутдинова И.Н. К вопросу о сабакинской культуре / И.Н. Шарафутдинова // Советская археология. – 1968. - № 3.

33. Шапошникова О.Г., Довженко Н.Д., Фоменко В.Н. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант). – Свод археологических источников. / О.Г. Шапошникова, Н.Д. Довженко, В.Н. Фоменко. – К., 1986. – Вып. В1-3. - 160 с.

34. Gerškovič Ja.P. Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres. - Archäologie in Eurasien. / Ja.P. Gerškovič – Leidorf, 1999. – Band 7. - 107 s.

35. Szmyt M. Between West and East people of the Globular Ampfora Culture in Eastern Europe: 2950-2350 BC. / M. Szmyt – Baltic-Pontic Studies. – Poznan, 1999. – Vol. 8. – 350 p.

Аннотация. В статье обращено внимание на уточнение периодизации бронзового века, рассмотрена «культурно-историческая общность/область», характеризуется население Надчерноморья.

Ключевые слова: этнос, эпоха бронзы, Кукутень-Триполье, Кукутень, Надчерноморье.

Summary. In the article paid regard to clarification of division into periods of bronze age, it is considered "cultural and historical community\area" is characterized population of Nadchernomor'ya.

Keywords: ethnos, epoch of bronze, Kukuten'-Tripol'e, Kukuten', Nadchernomor'e.